

METODOLOGICKÉ ASPEKTY VÝZKUMU ČESKÉHO VENKOVA V EU

METHODOLOGICAL ASPECTS OF THE CZECH RURAL RESEARCH AFTER EU JOIN

Věra Majerová

Anotace:

Český venkov a zemědělství vstoupily od května 2004 do nové etapy svého vývoje. Transformační období po roce 1989 podstatně změnilo podmínky zaměstnanosti venkovského obyvatelstva i podmínky fungování ekonomických subjektů ve venkovském prostoru. Jeho multifunkční charakter se z oblasti teoretických úvah přesouvá do očekávané reality nejbližších let. Spjatost nezbytných ekonomických předpokladů a jejich sociálních důsledků klade důraz na vytváření takových nástrojů sledování a vyhodnocování kritérií venkovského rozvoje, které jsou schopny relevantním způsobem zachytit významné indikátory pozitivních i negativních změn pracovních a životních podmínek obyvatelstva. Příspěvek vychází ze zkušeností empirického výzkumu českého venkova a zemědělství a zamýšlí se nad jeho budoucím zaměřením, metodologickými přístupy a možnostmi.

Klíčová slova:

Český venkov, evropský kontext, metodologie

Abstract:

Czech countryside and agriculture entered in a new phase of development from May 2004. The transformation period after 1989 has changed the employment conditions of rural population as well as the conditions of economic subjects functioning in the rural space considerably. Its multifunctional character is now shifting from the sphere of theoretical thinking to the expected reality of the nearest years. The fact that the necessary economic prerequisites and their social impacts are closely tied together stresses the necessity of forming such tools of following and evaluating of the rural development criteria which would be able to reflect in a relevant way important indicators of the positive and negative changes in the working and living conditions of the population. The contribution issues from the experience of empirical research and reflects its future orientation, methodological approaches and possibilities.

Keywords

Czech countryside, European context, methodology

ÚVOD

Venkov lze zkoumat z různých stránek a pohledů. Záleží na účelu, pro který je výzkum prováděn a na možnostech využití získaných empirických údajů. Sociologie venkova vznikla jako aplikovaná vědecká disciplína, jejímž cílem bylo shromáždění informací o životě ve venkovských oblastech, které byly důležité pro jeho stabilizaci a rozvoj. Sociologie venkova může ovlivňovat způsoby rozhodování o práci a životě na venkově a občas, ve své historii, k tomuto účelu i sloužila.

CÍL

Metodologické počátky výzkumu venkova

Za oficiální místo vzniku sociologie venkova jsou považovány USA a je datován rokem 1908. Aplikovaná disciplína měla zcela praktické poslání, související s osídlovací a dosídlovací politikou vlády. Významný podnět ke zkoumání sociálních problémů venkova dal americký prezident Theodor Roosevelt zřízením „Country Life Commission“. Jejím úkolem bylo sledovat sociální podmínky venkovského života. První zpráva této komise, vydaná v r. 1911, upozornila jednak na značný pohyb kapitálu v zemědělství, který byl významností srovnatelný s kapitálem průmyslovým a dále na množství problémů, vznikajících v této době na americkém venkově v souvislosti s prudkým rozvojem obchodu a hospodářství.¹

Sociologie venkova (rurální sociologie) se v krátké době stala předmětem výuky na většině amerických vysokých škol. K r. 1925 je uváděn počet 925 těchto vzdělávacích institucí.² Řada universit a výzkumných pracovišť v mnoha amerických státech začala pracovat na rozsáhlých empirických výzkumech, zaměřených na především na praktické otázky zemědělství a venkovského života.

Metodologie sociologického výzkumu pro praktické účely čerpala z možností, které v této době připadaly v úvahu. Pro studium venkovských jevů a procesů byly doporučovány především metody *historická* (jdoucí ke kořenům jevů), tzv. *social survey*, kterou lze charakterizovat jako shromáždění souboru poznatků statistických, historických, psychologických, sociologických, filosofických i dalších o určité vesnici či městě (dnes bychom ji nazvali nejspíše metodou monografickou) a *laboratorní*, v níž se jednalo o izolaci a pozorování jednoho prvku (pravděpodobně předstupeň experimentu). Venkovské problémy byly vymezovány velmi široce, sociologové se snažili postihnout veškerou obsáhlou a mnohorozměrnou realitu hospodářského a sociálního života. V roce 1935 byl založen v USA vědecký časopis *Rural Sociology*, který vychází dodnes.

Americký venkov vznikal a vyvíjel se jiným způsobem, než venkov evropský. Předválečná evropská sociologie venkova byla sice americkou rurální sociologií značně ovlivněna, ale vycházela z národních kořenů jednotlivých zemí a věnovala se problémům, které pro ně byly důležité, např. vlivu hospodářských procesů na venkovský život, zadluženosti rolnických hospodářství, monografickému popisu ekonomických a sociálních institucí na venkově apod.

V Československu tomu nebylo jinak. V souvislosti s cíli a úkoly, které si meziválečná sociologie venkova kladla, se pravidelně objevovaly dva aspekty: potřeba pravdivosti a přesnosti získaných empirických údajů a přenos sociologických poznatků do praktického rozhodování. Oba aspekty měly své historické opodstatnění. Poznání stavu společnosti se jevilo jako důležitý předpoklad politického rozhodování a hospodářského vývoje.

Poválečná sociologie venkova (po jejím obnovení začátkem šedesátých let) sice praktický aspekt zkoumání neopustila, ale byl podřízena utilitárním cílům politické

¹ „Vidělo se, jak je nutno studovat všechny faktory: půdu, kapitál i činitele lidského a sociálního. Neboť nadbytek volné půdy záhy byl spotřebován, a zájem o zvýšení produkce žádal nové metody hospodaření na vybičované půdě. Týž zájem produkce a ovšem i distribuce obracel intenzivní pozornost k poměrům tržním, neboť tu právě vynikal nejvíce kontrast mezi životními podmínkami města i venkova. Ale současně se poznalo, že sedlák není charakterisován jen funkcí výdělečnou, nýbrž je to celý komplex sociálních funkcí, neboť je též manželem, otcem, sousedem, republikánem atd., že tedy hlavní sociální problém venkova není, jak nadělat hodně peněz produkcí rostlinnou a živočišnou, nýbrž že tu běží o řadu otázek jiných, stejně významných osobně, národně i lidsky.....Tak poznenáhlu narůstal celý svazek problémů, jež tvoří podstatné jádro sociologie venkova.“ (Gillette, J. M. Sociologie venkova. Nákladem Ústředního svazu agrárních akademiků, Praha 1928, str.7)

² Gillette, J. M.: Sociologie venkova. Nákladem Ústředního svazu agrárních akademiků, Praha 1928, str.7

reprezentace. Metodologické postupy vycházely výhradně z kvantitativního přístupu. Československá sociologie venkova se ocitla v mezinárodní izolaci a neměla možnost se přirozeným způsobem rozvíjet. To se týkalo i vědeckých komunit v ostatních socialistických zemích. Tématické zaměření sociologických výzkumů venkova kopírovalo ideologické vzorce vnímání společnosti. Aby vůbec mohly být prováděny, jejich předpokladem bylo akceptování velkovýrobního socialistického hospodaření v zemědělství jako jediného možného modelu hospodaření a obhajoba jeho výsledků. Přesto existovaly, ostatně jako v každém systému, možnosti širšího záběru zkoumání venkovské reality, které byly reprezentovány především orientací na důsledky procesů industrializace zemědělství urbanizace venkova.

METODY

Předmět a obsah empirického výzkumu venkova

Monografické výzkumy meziválečného období vesměs venkov nevymezovaly jako zvláštní oblast zájmu. Odpovídalo to i tehdejšímu vědeckému pojetí sociologie. Sociologie venkova nebyla v Československu vnímána jako samostatná aplikovaná disciplína, ale byla přirozenou součástí sociologie obecné. Výzkumná specializace, zaměřená výhradně na venkov, zde nebyla. Tento přístup byl vyjádřen i komentováním diskuse, probíhající v USA, která řešila, zda rurální sociologie má budovat vlastní teoretické zázemí.³ Široký výzkumný záběr většiny sociologů byl spíše pravidlem než výjimkou a řešení problémů venkova patřilo k závažným úkolům doby.

Poválečné období, přesněji řečeno období od počátku šedesátých let, kdy se československá sociologie venkova ustavuje jako relativně samostatná vědecká disciplína, přes peripetie pozdějšího normalizačního období až do roku 1989, se předmět a obsah empirického výzkumu postupně měnil a rozšiřoval. Venkov byl vymezován velikostí obcí do 2000 obyvatel. Pokračovala diskuse o významu a vlivu vědecko-technické revoluce. Jejím cílem mělo být zvýšení produktivity a snížení namáhavosti práce, zlepšení kulturního prostředí práce a životní úrovně pracujících v zemědělství vůbec. Hospodářský a společenský pokrok byl ztotožňován s růstem výroby a následné spotřeby, byl chápán jako jediný možný způsob uspokojování potřeb.⁴

Zkoumání se soustřeďovalo na dva základní okruhy, důsledky industrializace a urbanizace venkova, se v různých modifikacích rozvíjely a opakovaly. Ideologicky byly pojaty jako změny, související s rozvojem socialistického pojetí práce a socialistického způsobu života na vesnici. Okruhy industrializace zemědělství zahrnovaly orientaci na výzkum pracovních podmínek v zemědělství, možnosti jejich zlepšování, výzkum pozitivních i negativních dopadů technizace a technologického pokroku. Okruh problémů, souvisejících s urbanizací, se zaměřoval na zkoumání stabilizace venkovského osídlení, směru migračních procesů, změn stylu života a hodnotových orientací na venkově, vlivu městských vzorů a podobně.⁵

³ Střetávala se dvě hlediska - první hledisko zdůrazňovalo trend vytvářet na základě obrovského množství shromážděného empirického materiálu vědeckou teorii rurální sociologie, druhé vycházelo z názoru E. C. Hayese z Illinoiské university a bylo podpořeno řadou dalších sociologů - „sociology is sociology“, což I. A. Bláha interpretuje větami - „není rurální sociologie. Je jen sociologie.“ (Gillette, J. M.: Sociologie venkova. Nákladem Ústředního svazu agrárních akademiků, Praha 1928, str.10)

⁴ zkoumání zemědělského podniku a jeho sociálního systému jako jednu z hlavních podmínek funkčnosti zemědělství můžeme nalézt v pracích E. Horákové, H. Schimmerlinga, J. Vavřika, P. Kohna, F. Křenka, E. Němcové a dalších

⁵ Podrobné informace o výsledcích empirických výzkumů lze nalézt v jednotlivých číslech časopisu Sociologie venkova a zemědělství.

Metodologie neměla dostatek příležitostí k rozvíjení. Stagnovala a vycházela po dlouhou dobu pouze z informačních zdrojů druhé poloviny šedesátých let, kdy existovaly příležitosti k mezinárodní spolupráci a do ČR se dostávala metodologická literatura ze zahraničí. V následujících dvaceti letech už tyto pracovní a vzdělávací příležitosti téměř zcela, pro běžného sociologa, vymizely.

Období po roce 1989 se vyznačuje všemi charakteristikami, které vyplývají ze zcela zásadních změn v politickém, hospodářském a sociálním životě společnosti. Tématicky byl výzkum sociologie venkova rozšířen, neboť teprve docházelo k formování a postupné stabilizaci nových pracovních skupin, z nichž každá byla financována z jiných grantových zdrojů, spolupracovala s jinými partnery a měla jiné publikační možnosti. Teprve postupně se pracovní týmy stabilizovaly a tvořily dlouhodobější koncepci. Ta je ovšem závislá na možnostech získávání grantových podpor, které jsou vesměs účelové a formují tedy předmět výzkumu svými záměry a pravidly.

K nebyvalému rozvoji ovšem dochází v metodologii sociologického výzkumu. Po dlouhé době se česká sociologie začleňuje do proudu evropského a světového empirického výzkumu, seznamuje se s jinými metodologickými přístupy a metodami, především kvalitativními, které do roku 1989 nebyly u nás příliš známy a téměř vůbec používány.

VÝSLEDKY A DISKUSE

METODOLOGICKÝ PŘÍSTUP KE ZKOUMÁNÍ SOUČASNÉHO VENKOVA

Požadavky, které jsou na metodologii empirického výzkumu kladeny, vyjadřují potřebu zachytit nejdůležitější trendy současného, velmi diversifikovaného a mnohvrstevného českého a evropského venkova, který se vyvíjel v odlišných historických podmínkách. Je zřejmé, že jej nelze vtěsnat do shodného tématického konceptuálního rámce, což by ani nebylo účelné. Důležitější je, že česká sociologie venkova je dnes již začleněna v mezinárodních výzkumných strukturách a pracuje s metodologickými postupy, které jsou dnes v empirické sociologii běžné.

Pokračuje v rozvíjení kvantitativního přístupu ke zkoumání venkova a postupně vyrovnává handicap, způsobený absencí zkušeností i metodologické literatury kvalitativního přístupu. Jeho obtížnost však způsobuje, že je doposud minimálně využíván.

V čem spočívají klady, zápory a úskalí obou přístupů? Pro empirický výzkum venkova a zemědělství se nelze obejít bez žádného z obou. Současná sociologie venkova, právě tak jako ve svých počátcích, je aplikovanou disciplínou, která si klade za cíl přinášet relevantní informace, použitelné pro rozhodování. Snadno se můžeme smířit se skutečností, že jistá tématická rozšířenost bude i nadále pokračovat, protože výzkum je v současnosti financován téměř výhradně z grantových podpor, vypisovaných k určitým úkolům a účelům. Přizpůsobení se této poptávce zvyšuje šanci na získání podpory a zároveň směřuje badatele ke společensky závažným tématům každého období. Výběr metodologických nástrojů je naopak v rukou řešitelů úkolů a je na nich, které z nich znají, jsou schopni používat a jejich pomocí přinášet adekvátní vědecky podložené výsledky.

Kvantitativní přístup, založený na apriorní znalosti zkoumaného prostředí, předem připravených nástrojích, jednorázovém sběru dat a jejich matematicko-statistickém zpracování, analýze a interpretaci, bezpochyby zůstane základním metodologickým přístupem i v budoucnosti. Hovoří pro něj dlouhodobá zkušenost, nezastupitelnost kvantifikovatelných údajů, možnost širokého a relativně levného použití nástrojů, způsob analýzy a interpretace dat, vhodný pro následné syntetické zpracování a zřehledňování pro rozhodovací účely. Nemůže však zachytit neznámé, nejasné, nebo těžko identifikovatelné jevy v počátečních stádiích jejich projevů. Nutnost apriorní tvorby hypotéz a závazný postup jejich ověřování vylučuje návrat k některým prvkům prostředí, jejich hlubší zkoumání, uvažování o možných

interpretacích, opouštění jednoho a hledání jiných vzorců pro vysvětlení a pochopení jevů. Úskalím kvantitativního přístupu je požadavek jeho jednoznačnosti a pevné formy. Může, v některých případech, sklouznout do rutinního přístupu ke zkoumané realitě a opomíjet signály měnící se situace.

Kvalitativní přístup může dobře doplňovat přístup kvantitativního bádání. Jeho (relativní) formální volnost dovoluje nahlížet hluboko do zkoumaného prostředí, soustřeďovat se na nejvýznamnější znaky jevů, opakovaně se k nim vracet a ověřovat správnost svých vysvětlení a závěrů. Více ovšem závisí na odborných předpokladech a schopnostech badatele, do zkoumaného prostředí skutečně proniknout a chápat je. Lákavá možnost vnášet do postupu zkoumání vlastní interpretace jevů může být zároveň vážným úskalím. Udržet přiměřený soulad mezi hlubokým subjektivním zaujetím a požadavkem objektivního posuzování nálezů je nesmírně obtížné. Kvalitativní metodologie nabízí, jako prostředek a způsob korigování subjektivního zaujetí, opakované předkládání dílčích závěrů jak zkoumané populaci, tak odborné veřejnosti. Teoreticky je obojí možné, prakticky ale obtížné proveditelné. Zkoumaná populace může, z mnoha svých subjektivních důvodů, následně (při hodnocení výsledků badatele) nálezy zkreslovat, aby pro ni vyznívaly příznivěji či obvykleji. Čím originálnější je způsob myšlení badatele, tím větší nepochopení může svými závěry vyvolávat. Posuzování odbornou veřejností by se podobnému problému mělo teoreticky vyhnout. Nesnáze ovšem mohou vznikat z malého počtu vhodných posuzovatelů, jejich odlišného (subjektivního) přístupu k uchopení zkoumané problematiky, vzájemné rivality, nedostatku času a chuti se podobnou úmornou činností zabývat.

ZÁVĚR

Z dosavadních zkušeností s kvalitativním přístupem v české sociologii vyplývá, že na jedné straně významně rozšířila badatelské možnosti, vzbudila naděje, ale způsobila i zklamání. V žádném případě se nejedná o metodologický postup snadný a levný. Jeho přitažlivost spočívá ve velkých možnostech využití vlastní představivosti, což je zároveň jedním z jeho úskalí. Nepřiměřené soustředění na vlastní pojetí zkoumaného problému může vést k zaujetí sebou, nikoliv fakty.

Kvalitativní přístup se ale stal a zřejmě i do budoucna zůstane součástí empirického výzkumu současného venkova. Kromě západních Evropy a zámoří, kde je již desetiletí znám a používán, získává velkou oblibu i v bývalých socialistických zemích, které do nedávné doby žily ve vědecké izolaci.⁶

Celkově lze říci, že současná rurální sociologie se v Evropě i ve světě zaměřuje na shodná témata - „lokální rurální rozvoj“ a „trvale udržitelný rozvoj venkovských regionů“. Metodologické nástroje jsou propracovány a mezinárodní spolupráce dává dostatek prostoru pro vzájemnou výměnu zkušeností a informací. Výzkumné výsledky však vyplývají z invence a schopností jednotlivých badatelů a týmů.

Použitá literatura:

1. Hudečková Helena, Michal Lošťák: Sociologie venkova I. (skripta)
2. Charitonová Věra: Některé otázky vztahu sociografie k sociální a kulturní problematice venkova (rigorósní práce), Praha 1975
3. Knickel, Karlheinz; Renting, Henk: Methodological and Conceptual Issues in the Study of

⁶ Např. Teodor Shanin z university v Manchesteru (UK). Společně s V. P. Danilovem založili začátkem 90. let 20. století „Centr krestjanovedenija i agrarnych reform“. Výzkumné centrum se formovalo na základě dvou komplexních výzkumných projektů – „Sociálnaja struktura rossijskogo cela“ a „Krestjanskaja revolucija v Rossii: 1902 – 1922“, které zahrnují řadu dílčích projektů. Je v nich široce využíván obojí metodologický přístup – kvantitativní i kvalitativní. Nejzřetelněji shrnuje T. Shanin metodologická východiska v kapitole „Metodologija dvojnoj reflexiji v issledovanijach sovremennoj rossijskoj derevni“. Jejich praktické využití je dokládáno v jednotlivých kapitolách oddílu „Metodologija i metodiki“. Je zdůrazňován kvalitativní rys výzkumných šetření, pohled na drobné každodenní události, význam biografii a rodinných kronik.

- Multifunctionality and Rural Development. Sociologia Ruralis, Vol 40, Number 4, October 2000, ESRS, ISSN 0038-0199, str. 512 – 528
4. Křenek, F.: Sociologie zemědělského podniku, Institut pro vzdělávání pracovníků v zemědělství a výživě, Praha 1969
 5. Lom, F.: Vědeckotechnická revoluce v zemědělství. Historie a sociologie zemědělství. I.díl, Socialistická akademie, Praha 1969
 6. Shanin, Teodor; Nikulin, Alexander; Danilov, Viktor: Refleksivnoje krestjanovedenije. Desjatiletije issledovanij selskoj Rosii. Moskva, MVŠSEN, ROSSPEN, 2002, ISBN 5-93725-012-5, ISBN 5-8243-0346-0. str. 589
 7. Sociologia Ruralis, ročníky 1996 - 2002
 8. Tauber, J.: Specifické důsledky vědecko-technické revoluce v zemědělství a její společenské důsledky. Historie a sociologie zemědělství, I.díl, Socialistická akademie, Praha 1969
 9. van der Ploeg, Jan Douwe: Revitalizing Agriculture: Farming Economically as Starting Ground for Rural Development. Sociologia Ruralis, Vol 40, Number 4, October 2000, ESRS, ISSN 0038-0199, str. 497 - 511
 10. van der Ploeg, Jan Douwe; Renting, Henk; Brunori, Gianluca; Knickel, Karlheinz; Manion, Joe; Marsden, Terry; de Roest, Kees; Sevilla-Guzmán, Eduardo; Ventura, Flaminia: Rural Development: From Practices and Policies towards Theory. Sociologia Ruralis, Vol 40, Number 4, October 2000, ESRS, ISSN 0038-0199, str. 391 – 408
 11. van der Ploeg, Jan Douwe; Renting: Impact and Potential: A Comparative Review of European Rural Development Practices. Sociologia Ruralis, Vol 40, Number 4, October 2000, ESRS, ISSN 0038-0199, str. 530 – 543

Kontaktní adresa:

Prof. PhDr. Ing. Věra Majerová, CSc., Katedra humanitních věd, PEF, Česká zemědělská univerzita v Praze, 165 21 Praha 6 – Suchbátka, tel: + 420 224382900,
e-mail: majerova@pef.czu.cz